

WOMEN AND THE HOLODOMOR GENOCIDE: VICTIMS, SURVIVORS, PERPETRATORS. PROCEEDINGS OF THE SECOND SYMPOSIUM COMMEMORATING OF THE 85TH ANNIVERSARY OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE, OCTOBER 5, 2018 / ED. BY VICTORIA A. MALKO. – FRESNO, CA: THE PRESS AT THE CALIFORNIA STATE UNIVERSITY, FRESNO, 2019. – 144 p.

Жінки й Голодомор-геноцид: жертви, потерпілі, призвідниці: МАТЕРІАЛИ ІІ симпозиуму, присвяченого 85-й річниці Голодомору-геноциду, 5 жовтня 2018 р. / Ред. В.Малко. – Фресно: Вид-во Каліфорнійського університету у Фресно, 2019. – 144 с.

За останні 25 років студії Голодомору посіли чільне місце в українській історіографії, а публікації досліджень та документів з історії

Голодомору випередили за кількістю та обсягом будь-яку іншу тематику. Проте далеко не всі аспекти трагедії здобули однакову увагу дослідників. Історики й демографи насамперед намагалися встановити факти та цифри, з'ясувати політичні причини штучного голоду, обчислити втрати населення, задокументувати хронологію подій та виявити інституційні механізми втілення на практиці політики «упокорення голодом» українців, а також дискутували навколо дефініцій та статусу Голодомору як геноциду українського народу. Поряд із цим мейнстрімом поступово розвивалися також і дослідження в ділянці антропології Великого голоду, у відповідь на зростаючий суспільний запит на розуміння людського виміру Голодомору та його довгострокових наслідків¹. Окрім вивчення досвіду жертв трагедії, у поле зору дослідників також потрапили й рядові призвідці Голодомору – діяльність та соціальні характеристики місцевих «активістів» колективізації й розкуркулення також стали предметом дослідження².

Однак жінки як особлива соціальна група здебільшого залишалися невидимими у студіях Голодомору. Зазвичай дослідники вважали за достатнє покликатися на розвідку Лінн Віоли про масові жіночі протести проти примусової колективізації, знані як «баські бунти»³. Ця ситуація фактично залишалася незмінною навіть

¹ Огієнко В. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза, методологія // Національна та історична пам'ять. – 2013. – №6. – С.145–156; Його ж. Голодомор очима жертви: імобілізація та упокорення працею як стратегія виживання // Україна модерна. – 2020, 20 січня [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor>; Його ж. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору // Там само. – 2018, 6 квітня [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma>; Пева І. По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору. – Дніпропетровськ, 2013. – 272 с.

² Дровозюк С.І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та Голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.34. – К., 2007. – С.67–79; Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. // Там само. – Вип.37. – К., 2011. – С.173–174; Харченко А. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору // Україна модерна. – 2019, 5 січня [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans>

³ Viola L. Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization // The Russian Review. – 1986. – Vol.45(1). – P.23–42.

після того, як було опубліковано перші розвідки про гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору, де було окреслено перспективи для подальших досліджень у цій ділянці⁴.

Лише порівняно нещодавно з'явилися підстави для обережного оптимізму щодо поступу у цьому напрямі. Так, у березні 2017 р. Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору під орудою Людмили Гриневич провів науковий семінар «Жінки в колгоспах – велика сила»: пропаганда і реальний жіночий досвід у часи Голодомору»⁵. Наступного року, у жовтні 2018 р., симпозиум «Жінки й Голодомор-геноцид: жертви, потерпілі, призвідниці» відбувся в Каліфорнійському університеті у Фресно (США). Виступи на цьому форумі засвідчили помітний прогрес у студіях гендерних аспектів Голодомору та їх евристичний потенціал, що дозволяє суттєво поглибити наше розуміння людського виміру трагедії.

Власне, ця подія і дала поштовх до підготовки рецензованого збірника, який став першим науковим виданням, спеціально присвяченим аналізу жіночого досвіду Голодомору. До книжки ввійшли доповіді, виголошені на симпозиумі, а також інші розвідки. Збірник пропонує певний стереоскопічний погляд на національну трагедію, розкриваючи як досвід жінок-жертв, та і жінок-призвідниць Голодомору, доповнюючи їх свідченнями ще однієї небайдужої жінки – канадської журналістки Ріа Клайман.

У вступній статті «Гендерні аспекти студій Голодомору» організаторка симпозиуму та редакторка-упоряднича збірника Вікторія Малко (Victoria A. Malko) представила докладний історіографічний огляд досліджень Голодомору, уважно простеживши чотири етапи їх розвитку – від перших публікацій про трагедію і аж до сучасних міждисциплінарних студій та актуальних дискусій в Україні і світі. Авторка окремо окреслила сучасний стан вивчення гендерних аспектів трагедії й означила вузлові точки таких досліджень, спираючись головню на публікації О.Кісь про особливості жіночих досвідів Голодомору.

Мирослава Антонович, професорка міжнародного права та директорка Центру міжнародного захисту прав людини в НаУКМА, у своїй статті «Жінки та діти як жертви акту геноциду під час Голодомору української нації» визначає Голодомор саме як акт (апогей) геноциду в його вужчому сенсі, що мав на меті фізичне винищення селян-українців, та водночас був елементом сталінської політики геноциду щодо українців у широкому розумінні руйнування всіх аспектів української нації. Застосовуючи положення Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1954 р.), дослідниця наголошує на трьох вимірах Голодомору: фізичний геноцид, культурний геноцид та ментальний геноцид. Віктимологічний аналіз засвідчує, що фізичний геноцид полягав у створенні умов, які перешкоджали природному відтворенню населення, адже через голод в Україні стрімко впав рівень народжуваності й водночас дуже зросла смертність серед немовлят. Ознаку культурного геноциду авторка вбачає у практиці вимушеного або примусового вилучення дітей із родин та передачі їх на виховання до державних закладів (сиротинців, інтернатів), що було масовою практикою під час насильницького «розкуркулення» та в період голоду. Такі діти втрачали зв'язок із

⁴ Кісь О. Голодомор 1932–33 років крізь призму жіночого досвіду // Народознавчі зошити. – 2010. – №5/6. – С.633–651; Кісь О. Defying Death: Women's experience of the Holodomor, 1932–33 // *Aspasia: International yearbook of Central, Eastern and Southern European women's and gender history*. – 2013. – Vol.7. – P.42–67.

⁵ Більше інформації про цей захід розміщено на сайті Інституту історії України НАН України [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/post/1989>

рідною культурою й не могли згодом повноцінно її відтворювати. Подібну оцінку цього аспекту Голодомору як акту геноциду нині підтримують і деякі інші дослідники⁶. Ментальний вимір геноциду, на думку дослідниці, полягає у цілеспрямованості дій влади, які, навіть за відсутності письмових документів і наказів, є свідченням чіткого наміру щодо знищення українців (зокрема йдеться про заборону виїзду з голодуючих районів). Попри те, що за підрахунками демографів під час Голодомору 1932–1933 рр. прямі втрати серед чоловічого населення були найвищими, М. Антонович вважає саме жінок та дітей головними жертвами сталінського геноциду. Хоча дослідниця вочевидь знайома з сучасними науково обґрунтованими підрахунками демографічних втрат у роки Голодомору в межах 4,5 млн (і навіть цитує відповідні публікації у своїй статті), вона все ж апелює до цифри 7 млн жертв, не покликаючись при цьому на джерело такої цифри.

Стаття історикині Дарії Маттінґлі (Daria Mattingly) з Кембриджського університету «(Над)звичайні жінки: призвідниці Голодомору»⁷ представляє іншу сторону штучного голоду – авторка вибудовує колективний соціальний портрет тих жінок, які брали участь у злочинних заходах радянської влади, що спричинили смерть мільйонів українців. Ґрунтуючись на аналізі великого масиву інформативних і різноманітних першоджерел, дослідниця доходить висновку, що образ «активістки» як сільської маргіналки-невдахи з садистськими нахилами, який постає з усноісторичних спогадів про Голодомор, зазвичай не відповідає дійсності. Як свідчать документи, учасниці колгоспних активів, комнезамів, буксирних бригад тощо – це здебільшого звичайні жінки, деякі з них вирізнялися працьовитістю і щиро вірили в більшовицькі ідеали. Історикиня простежує життєві траєкторії кількох таких активісток, найбільш показовими з яких є біографії Марії Демченко та Надії Заглади, які стали знаними передовицями у сільському господарстві та були відзначені державними нагородами. Окремо розглянуто неоднозначну роль сільських учительок, котрих більшовицька влада активно залучала не лише до пропаганди колгоспного ладу, але й ангажувала до всіх заходів із примусової колективізації села.

Виняткова цінність цього дослідження полягає в тому, що чи не вперше в історіографії Голодомору здійснено спробу системного аналізу участі й ролі звичайних людей (зокрема жінок) у механізмі сталінського геноциду українців в теоретичних рамках сучасних студій призвідців («perpetrator studies»). Цей підхід дозволяє вирізнити різні групи осіб, причетних до злочину, залежно від їхнього статусу у системі влади, інституційної належності, біографічних даних, різних особистих мотивацій та рівня залученості у злочинні заходи. Завдяки таким студіям ми здобуємо складніше й більш повне розуміння Голодомору як трагедії, яка завдала руйнівного удару по українцях не лише в демографічному, але й у соціальному сенсі, підірвавши традиційні мережі взаємодопомоги у сільській спільноті та зруйнувавши довіру між членами громади.

Сторонній, але небайдужий погляд на трагедію Великого голоду, яка розгорталася в українських селах, представлено у статті історика Ярса Балана (Jars Balan) із Канадського інституту український студій про канадську журналістку Ріа Клайман, яка відважно мандрувала Україною та у своїх репортажах розповідала

⁶ Харченко А. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»...

⁷ Українську версію цього дослідження опуб.: Маттінґлі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? // Україна модерна. – 2018, 20 вересня. [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>

світові про трагедію голоду, що розгорталася на її очах⁸. Дослідник провів величезну пошукову роботу, по крихтах збираючи відомості про життя і творчість цієї неординарної жінки, щоб якомога повніше відтворити деталі її біографії та повернути світові її незаслужено забуту спадщину. Народжена 1904 р. в бідній єврейській родині, яка незабаром емігрувала в Канаду, незважаючи на фізичну ваду (скалічену в дитинстві ногу), Ріа наполегливо йшла за своєю мрією – журналістикою. У грудні 1928 р. вона приїхала до Москви, маючи лише 15 фунтів і бажання писати про грандіозний більшовицький експеримент. Із часом, однак, романтична полуда спала з очей, її дописи ставали щоразу критичнішими. У вересні 1932 р. у супроводі двох молодих американських туристок Ріа вирушила у велику подорож довжиною 2700 км від Харкова через усю Україну на Донбас, досягла Кубані та Північного Кавказу, доїхала аж до Тбілісі, де її було заарештовано. Дорогою жінки мали нагоду на власні очі бачити наслідки примусової колективізації та голод, який стрімко ширився селами. Дописи Ріа Клайман про все це в газетах «Daily Express» і «Toronto Telegram» були одними з тих небагатьох неупереджених свідчень про початок трагедії в Україні, які мали б застерегти Захід. Депортація журналістки із СРСР набула великого розголосу, а сама Ріа продовжила писати, розвінчуючи радянський модернізаційний проект. Цінність цього та подібних досліджень полягає в можливості на прикладі конкретної долі побачити низову жіночу дієздатність: молода іноземка з інвалідністю відважно кинула виклик потужній і нещадній тоталітарній державі, викриваючи її злочинну політику. Історія Ріа Клайман вражає ще й тому, що це поодинокий випадок журналістської чесності серед десятків інших прикладів іноземних журналістів-чоловіків, які свідомо чи несвідомо залишалися «сліпими» до трагедії Голодомору⁹.

Завершує збірник стаття Володимира Сергійчука «Усім невинним жертвам Голодомору», в якій історик, знаний своєю запеклою участю у «змаганні жертв», укотре намагається довести, що число загиблих від Голодомору в Україні сягає від 7 до 10 млн осіб. При цьому він відкидає науково обґрунтовані та встановлені на основі ретельних статистичних підрахунків дані істориків і демографів щодо обсягів демографічних втрат українців у 1932–1933 рр. на рівні 3,9–4,5 млн¹⁰. Присутність цього тексту у збірнику видається щонайменше недоречною, адже він не містить і натяку на зацікавленість автора ґендерними особливостями досвіду Голодомору, а саме дослідження вкрай проблематичне з погляду методології підрахунків (за що вже неодноразово зазнавало критики).

Однак найбільш проблемною у цьому збірнику стала стаття «Жінки на місцях масового голодування, 1932–33» Ольги Бертельсен (Olga Bertelsen) з Центру передових студій ім. Роберта Шумана у Флоренції, яка присвятила свою розвідку впливу тривалої відсутності їжі на психіку та поведінку жінок і сприйняття ними соціальних норм. Авторка виходить із засновку, що «мораль та моральні цінності мають бути осердям будь-якого наукового пізнання» (с.34). У тексті йдеться про те, як тривала нестача їжі спричинила та посилила антисоціальну поведінку мешканців, призвела до розмивання моральних рамок. У фокусі уваги – поведінка жінок,

⁸ Українську версію цієї розвідки опуб.: *Балан Я.* Репортажі Ріа Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. // Там само. – 2014, 22 листопада [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/shafka-dok/balan-rhea-clyman-holodomor>

⁹ *Купенський Н.К.* Мова заперечення Голодомору: сліпота, гіпноз, одержимість, фетиш // Там само. – 2019, 8 лютого [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/md/kupensky-holodomor>

¹⁰ *Rudnytskyi R., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A.* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies in Population*. – 2015. – Vol.42(1-2). – P.53–80.

котрі (як заявляє авторка, частіше за чоловіків) удавалися до канібалізму, труподства.

Дослідниця стверджує, що тривала гостра нестача їжі та непевність щодо власного майбутнього «руйнівним чином впливали на людей, стираючи залишки свідомості й моралі [...] психічні та когнітивні процеси були повністю підпорядковані єдиній напосідній думці: де взяти їжу [...] що сприяло розумовій та моральній деградації» (с.36). Авторка називає цілу низку проявів асоціальної поведінки (відмова від звичної гігієни, проституція за їжу, самогубства тощо) та моральний занепад (зникнення проявів альтруїзму, гуманності, крайній егоцентризм, твариноподібна поведінка, брехня, доноси, крадіжки). Усі ці категоричні твердження представлені загальними фразами в такий спосіб, наче йдеться про масові, самоочевидні й загальновідомі речі, при цьому авторка не вдається до аналізу жодних першоджерел і не підкріплює свої заяви посиланнями на інші дослідження з історії Голодомору. Вона йде ще далі у своїх умовиводах, заявляючи, що жінки, які вдавалися до аморальних дій (зокрема канібалізму) виправдовували власні вчинки державним насильством і людською жорстокістю, яких зазнали у процесі розкуркулення (як-от згвалтування). Звідки авторці відомо про такі причинно-наслідкові зв'язки та логіку мислення/поведінки голодуючих жінок? Нізвідки. Усі ці твердження не ґрунтуються на аналізі жодних історичних документів чи особистих свідчень, вони є продуктом суто теоретичних розмірковувань і припущень, що їх авторка представляє як доконані факти. Ба більше, вона стверджує, нібито більшість страждених, загнаних на межу життя і смерті жінок сформували таку собі «подвійну» ідентичність жінок-злочинниць, що стало їхньою стратегією виживання. Цинізм такої «теорії» в тому, що авторка знайома з дослідженнями про радикальні зміни у психіці та поведінці людей під впливом тривалого жорсткого голодування. Міннесотський експеримент та інші студії з психології голоду доводять: у таких обставинах людина входить у стан тимчасового психічного розладу, коли вона не здатна адекватно оцінювати реальність і власні вчинки, не усвідомлює норм права чи моралі, а її агресивність та інші прояви асоціальної поведінки є наслідком складних руйнівних хімічних процесів у мозку, котрі особа не здатна контролювати чи їм протистояти. Чи має моральне право дослідниця в такому контексті говорити про канібалізм як «стратегію» та злочинні дії – як обрану «ідентичність», які засадничо є актами свідомого раціонального вибору? Питання риторичне. Наостанок авторка робить ще одне припущення, пов'язуючи вищий рівень виживання жінок в умовах Голодомору з «канібалізмом як стратегією виживання, котра сприяла такому процесу» (sic!). Загалом цей допис вражає своєю поверховістю з огляду на відсутність будь-якого аналізу першоджерел, він сповнений необґрунтованих категоричних тверджень на основі авторських припущень, а не достовірних фактів, містить неприпустимі узагальнення та неприйнятні моральні судження щодо поведінки голодуючих жінок. Усе це фактично не дає підстав вважати цей текст таким, що відповідає ознакам наукової статті.

Рецензований збірник став першим виданням, що присвячене аналізу гендерних аспектів Голодомору, зокрема розмаїттю жіночих досвідів цієї трагедії. Звісно, воно не позбавлене певних слабких сторін і не вичерпує весь спектр проблем, які заслуговують на увагу дослідників у цій ділянці. Однак важливість цієї публікації поза сумнівом, оскільки книжка започатковує поважну наукову дискусію про гендерні виміри трагедії та спонукає до

дальших роздумів і глибших досліджень її інших маловивчених сторін. Серед таких потенційних напрямів питання сексуального й сексуалізованого насильства над жінками як форма гендеровано-специфічних геноцидних практик, особливості материнства в умовах тотального голоду, долі дітей-сиріт, переданих до державних закладів опіки, роль підлітків у продовольчому забезпеченні голодуючих родин, віддалені наслідки травми Голодомору та їх прояви в нащадків тощо. Дуже важливо, щоб кількість і якість наукових розвідок у ділянці антропології Голодомору з увагою до гендерних особливостей досвіду жертв і призвідців зростала й в Україні, і у світі, а самі студії Голодомору завдяки цьому стали інтегральною частиною світових досліджень геноцидів.

Оксана Кісь

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України
(Львів, Україна), kis@ucu.edu.ua